

VIEDOKLIS

Demogrāfs Ilmārs Mežs:

- Kad radās iespēja izvēlēties uzvārdus, biežāk tie tika izraudzīti praktisku apsvērumu dēļ. Līdz ar likumu par uzvārdiem nāca arī skaidrojums, kādā kārtībā tos izvēlēties. Uzvārdu izvēle balstījās pēc četriem principiem: nodarbošanās, īpašības, apkārtējā daba, kā arī citas pazīstamas lietas. Turklāt skaidrojumā bija simtiem dažādu uzvārdu paraugu.

Līdz ar to sākotnēji uzvārds nebija kā cilvēka vai dzimtas identitātes apliecinājums, bet

tā došana, vadīšanās pēc rīkojuma, kā lietām jānotiek. Protams, jau tad bija cilvēki, kas izvēlējās poētiskākus uzvārdus vai kuri gribēja izklausīties smalkāki, tāpēc izraudzījās vāciskus uzvārdus. Lai gan tieši Vidzemē un līdz ar to arī Piebalgā tas bija vismazāk raksturīgi. Būtībā uzvārdu izvēli noteica valoda, ko cilvēki noteiktā laikā lietoja. Ienākot vācu, krievu valodai, arī uzvārdi izmainījās.

Tagad mēs ļoti lepojamies ar saviem uzvārdiem, veicam dzimtas izpēti un uzvārds ir daļa no cilvēka identitātes, bet tā tas nav bijis vienmēr.

Jaunpiebalgā aizvadītā jaunpētniecības konferencē "Uzvārdi un dzimtas Piebalgā" padziļināti pētīja uzvārdu došanas vēsturi Vidzemē un Piebalgai raksturīgākos uzvārdus.

Vidzemē tie tiek piešķirti no 1822. līdz 1826. gadam.

Sākotnēji uzvārdu veidošanu noteica četri principi, tamdēļ arī vairākās muižās parādās vieni un tie paši uzvārdi, un tie visbiežāk nav saistīti ar radniecību.

Pamatprincipi uzvārdu izvēlē ir:

1. Cilvēka amats, kārta, kas cilvēkam jau ir vai vēlētos, lai būtu bērniem: Ādmins, Adītājs, Ārdītājs, Ārste, Algādzis, Amatnieks, Arājs, Audzēknis.

2. Cilvēka daba - "pie miesas vai dvēseles, kad tu pats būtu tāds vai vēlētu, ka tavi pēcnākamie tādi paliktu": Agrs, Ātrs, Bagāts, Bārdzains, Bezbēds, Biezais, Daiļais, Drošprāts, Dzeltans, Gaišprāts, Gatavs, Godīgs.

3. No radītām lietām, zvēriem, putniem, zivīm vai kokiem, krūmiem: Āpsis, Auns, Bebris, Briedis, Ērkšķis, Kurmis, Lācis, Lūsis, Pele, Ronis, Zalktis, Balodis, Dzērve, Dzilna.

4. Rīki vai citas cilvēkam pazīstamas, derīgas lietas: Arklis, Atspaidis, Auseklis, Austriņš, Avots, Dālders, Dārziņš, Dambe, Kalniņš.

Savas dzimtas pētnieks Emīls Rusovs dalījās savos izpētes rezultātos, atklājot, ka jau 1826. gadā vairākās muižās parādās vieni un tie paši uzvārdi. Piemēram, Jaunpiebalgas un Rankas privātmuižās: Bauers, Kupcis, Brencis un citi. Viņš arī ievērojis, ka Rankas privātmuižā uzvārdi nav saistīti ar mājas vārdu, arī uzvārds – profesija ir reti izteikts: Ecētājs, Stīpnieks, Ziepnieks. Ir daži uzvārdi, kas raksturo īpašu iezīmi: Platais/Platausks, Melbārds; tāpat ir tēva dēli: Pētersons, Pāvulsons, Tenisons, Martinsons, Simsons, Ērmanis (Hērmansons). Bet atrodami arī tādi uzvārdi kā Dievbērnis, Čakars, Čumurs, Šmuce, Miška, Šube, Sulutauris.

Veidojas vairākus gadsimtus

Latvijas Etnogrāfiskā brīvdabas muzejā ekspozīcijas "Vēveri" vēsturnieks Edgars Žīgurs izpētījis, ka uzvārdiem līdzīgu formu lietošana, kas balstīta vietvārdos un tradīcijās, zināmas jau vismaz no 13. gadsimta. Tomēr tajā laikā tiem nav juridiska pamata, uzvārdu rašanās, attīstība un zušanās nebija novērojamas nekādas likumības, tiem bija gadījuma un paraduma raksturs. Uzvārdi mūsdienu izpratnē – balstīti likumdošanā.

Kā piebaldzēni uzvārdus dabūja

Norāda piederību Piebalgai

Vēsturnieks un novadpētnieks Gints Skutāns norāda, ka ir apmēram 10% uzvārdu, kas nav atšifrēti, jo rokraksta dēļ tie nav līdz galam skaidri izlasāmi. Viņš secina, ka Jaunpiebalgai no visiem pagastiem ir vislatviskākā uzvārdu etimoloģija ar ļoti bagātu izloksnes īpatnību un apvidus vārdu pielietojumu. Vācu un krievu izcelsmes uzvārdi ir gandrīz vienādā skaitā, kas ir loģiski pēc muižas piederības šeremetjeviem. Vairumam Jaunpiebalgas uzvārdu ir skaidra latviska cilme, vai arī cēlušies no specifiskiem vietējā izloksnē lietotiem apvidus vārdiem. Vispār nav atrodami skaidri lietuviešu, zviedru uzvārdi. Ļoti maz poļu uzvārdu, kā Udrovskis, Celinskis. Jaunpiebalgā ir vismaz trīs krievu cilmes uzvārdi: Medveds, Tavors, Gavars. Jaunpiebalgā nav fiksēti nepieklājīgie uzvārdi.

Pēc Emīla Rusova Jaunpiebalgas draudžu muižu dvēseļu revīzijas izpētes statistiski 1826. gadā doto uzvārdu skaits Jaunpiebalgas privātmuižā bija 312, Rankas privātmuižā – 257, Zosēnu kroņa muižā – 31, Jaunpiebalgas mācītājmuižā – 48. Savukārt Ilmārs Mežs norāda, ka pēc 1935. gada skaitīšanas apdzīvotā vietu iedzīvotāju kartītēs Piebalgas pagastos reģistrēti 1569 uzvārdi, bet iedzīvotāju skaits bija 9823.

Biezāk sastopamie: 124 Bērziņi, 105 Kalniņi, 95 Baloži, 80 Ozoli, 63 Ozoliņi, 62 Eglīši, 61 Kārklīši, 59 Rubeņi, 59 Klapari, 55 Medņi, 53 Krūmiņi, 53 Gulbji, 51 Liepiņš, 50 Lāči, 48 Apiņi, 48 Zālīši, 47 Apsīši.

Starp 100 izplatītākajiem Piebalgas uzvārdiem tikai 10 procentiem ir nozīme vācu valodā, piemēram, Freimanis, Būmanis, Hiršs, Timermanis, Dreimanis, Ģermanis. Vēl divi uzvārdi ar izskaņu "-sons": Pētersons un Jansons. Arī Gints Skutāns izpētījis, ka monolītajā latviešu vidē tomēr ir arī vācu iespaidumi, krievu žargonismi (Bračka) un Vidusvidzemei nebūt ne raksturīgās poļu formas (Udrovskis, Celinskis), kā arī atsevišķi igauņu tipa uzvārdi Kumsārs, Ķeģītis, Deppe.

Ilmārs Mežs uzsver tādus retā-

kus īpatnējos Piebalgas uzvārdus kā Jēriņš, Nedēja, Šļaukstiņš, Skaidrais, Šāvējs, Dzinējs, Raudziņš, Spolītis, Miķeļdiena, Gargurnis, Kaklautiņš, Baltzoss, Gribuls, Papēdis, Vientiesis.

Novadpētnieks Jānis Polis, prezentējot vērojumus par piebaldzēnu uzvārdu īpatnībām, norāda, ka ir personvārdi, kas top par uzvārdiem: Jans Anša dēls – Jēpe, Krustiņš Krustiņa dēls – Brencis, Jānis Mārtiņa dēls – Ješka, Krustiņš Krustiņa dēls – Gregors. Mājvārdi kļūst par uzvārdiem: Vecpiebalgā Ezergaiļu Pētera dēls Anžs kļuva par Jaungaili, Purvgaiļu Andreja dēls Reinis par Baltgaili, bet Plaužu Anža dēls Reinis par Līni.

Piebaldzēnu uzvārdi "iz cilvēka dabas, miesas un dvēseles" Jaunpiebalgā: Bārdiņš, Blučis, Elpers, Kaimiņš, Ķīkers, Plekšs, Skara, Vientiesis; Vecpiebalgā – Gargurnis, Gribuls, Gūtmanis, Kaudzīte, Ķipurs, Melbārds, Resgals, Siviņš, Skaidrais, Viegļais. No dzīvnieku nosaukumiem Jaunpiebalgā – Avens, Baltzoss, Briedis, Lācis, Lācgalvs, Lūsis, Zvēriņš, Zvēriņš, Vecpiebalgā – Avens, Bucens, Bulle, Jēriņš, Lācgalvs, Lāckājs, Sābulis, Ūdris, Vāvere, Vēzis.

Vāciskais "-sohn" iespaidojis uzvārdu Pētersons, Martinsons, Karlsons, Miķelsons, Jansons. Jaunpiebalgā ir Jansons, Johansons, Matsons, Pētersons. Vecpiebalgā – Ansons, Karlsons, Miķelsons, Pētersons, Simsons, Viļumsons. "-ovi" un citi krievu valodas uzvārdi Jaunpiebalgā: Blagadieris, Gregors, Kamenis, Krievups, Krieviņš, Ruskis, Rusovs, Tavors, Vasīlis, Zladejs, Židovs; Vecpiebalgā – Bajārs, Bumuška, Danovskis, Grabauskis, Maskavičs, Matvejs, Zaravičs.

Ar ko sākt savas dzimtas izpēti

Jaunpiebalgas novadpētniecības konferences dalībnieki dalījās ar dažādiem avotiem, kur meklēt informāciju par saviem senčiem. Egils Turss skaidroja dzimtas pētījumu iespējas portālā *ciltskoki.lv*. Ilmārs Mežs dalījās ar informāciju par 1935. gada skaitīšanas apdzīvotā vietu iedzīvotāju kartītēm pagastos, kas ir pirmā pilnīgākā rakstiski saglabājusies informācija. Par agrākiem lai-

Nedaudz vēstures

1804. gadā Vidzemes zemnieku likums noteica, ka, lai gan zemnieki palika saistīti pie muižas un kunga, tomēr viņi vairs nebija sava kunga īpašums, kā arī atkal tika apstiprināta zemnieku laulības brīvība. 1820. gada 12. martā visās Vidzemes draudžu baznīcās izsludināja likumu, ka zemnieku bērni, kas dzima pēc tam, uzreiz bija personīgi brīvi, pārējie palika kā dzimtļaudis līdz 1823.-1826. gada Jurgiem. Reizē ar brīvlaišanu visā Vidzemē notika arī uzvārdu došana – katram zemniekam vai zemnieku ģimenei bija jāizraugās sev uzvārds, ko blakus kristāmajam vārdam atzīmēja revīzijas sarakstā.

kiem ir plaši robi, daudzu muižu dokumenti nav saglabājušies. Vēl senāki ir draudžu dvēseļu revīziju materiāli, baznīcu grāmatas. Pētot šos materiālus, jāņem vērā būtiskas nianšes. Emīls Rusovs, kurš savas dzimtas izpēti veic kopš 2016. gada, to izpētījis vismaz astoņās paudzēs, norāda, ka agrākos laikos draudzēs parasti iekļāva baznīcai tuvākās muižas, kas vēlāk aptver konkrētus pagastus. To zinot, vieglāk atrast sev nepieciešamo informāciju. Šīs dvēseļu revīzijas aptver konkrētu muižu teritorijas un cilvēkus, tomēr tās veiktas neregulāri, piemēram, Vidzemē 1782., 1795., 1811., 1816., 1834., 1850. un 1868. gadā.

Tāpat jāņem vērā, ka, tā kā agrāk cilvēki izvēlējās uzvārdus atbilstoši tuvām pazīstamām lietām, pētot dzimtas vēsturi, uzvārds, kāds cilvēkam ir šobrīd un kāds tas bijis senāk, nenorāda uz radniecību. Ilmārs Mežs skaidro, ka tādas izplatītas uzvārdus kā Kalniņš vai Ozols izvēlējās gandrīz katrā muižā, līdzīgi kā citās valodās, arī vāciski izplatīts ir Berg – Kalns vai krieviski Ivanov – Jāņa dēls.

Ilmārs Mežs iesaka: "Pirmais solis ir aptaujāt tuvākos radniekus, un tad tālāk meklēt dokumentos – sākt ar tuvāko vēsturi un pamazām šķetināt dziļākā vēsturē - arhīvos, pirmskara laika dokumentos -, un tad, zinot vairāk, kas ir bijis vectēva tēva tēvs, jau var lūkoties atbilstošā baznīcas grāmatā." □

PIEBALGAI IR RAKSTURĪGI UNIKĀLI UZVĀRDI

- Jaunpiebalgā – Klapars, Damroze, Kaparkalējs, Zvēriņš, Kalnups.
- Jaunpiebalgā un Zosēnos – Upens.
- Kaivē – Rūniks.
- Zosēnos – Dravants.
- Vecpiebalgā un Inešos – Resnais.
- Vēl Jaunpiebalgai raksturīgi uzvārdi – Ciekurznis, Jēps, Knāķis, Vectirāns.

- Jaunpiebalgā un Vecpiebalgā – Ķuzis.
- Jaunpiebalgā, Zosēnos un Kaivē – Burjots.
- Jaunpiebalgā un Zosēnos – Plekšs, Miļais, Sietiņš.
- Kaivē un Vecpiebalgā – Žēpers.
- Vecpiebalgā – Siviņš.

Pēc datiem no 1935. gada skaitīšanas apdzīvotā vietu iedzīvotāju kartītēs

Lappusi sagatavoja
IVETA ROZENTĀLE

Projektu finansē
Mediju atbalsta fonds
no Latvijas valsts
budžeta līdzekļiem

MAF
Mediju atbalsta fonds